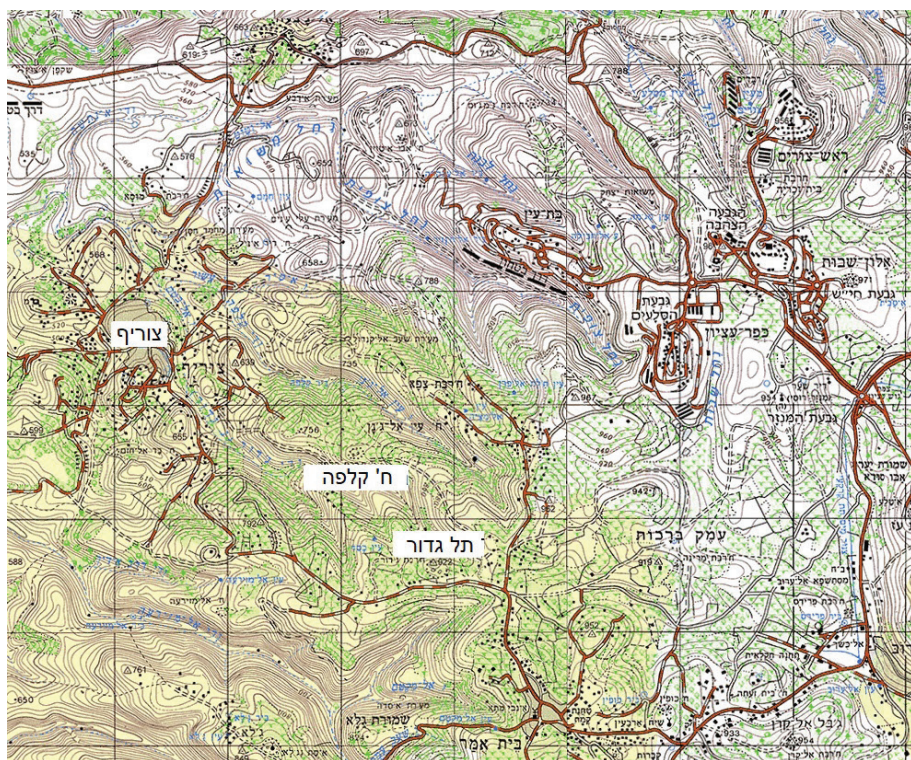

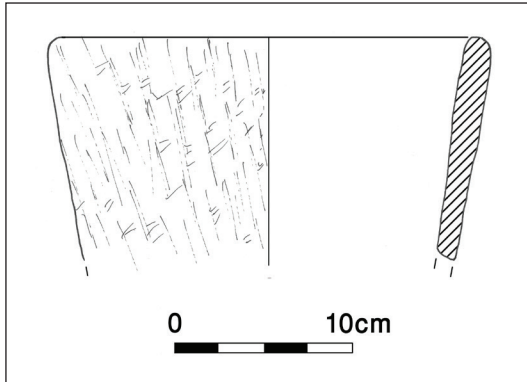
ח'רבת קלפה: יישוב יהודי משלהי ימי בית שני ועד מרד בר־כוכבא בצפון־מערב הר חברון

דביר רבין

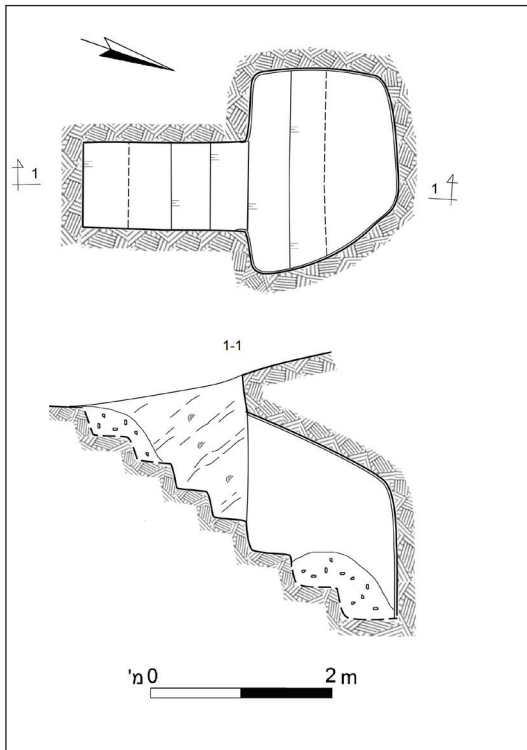
ח'רבת קלפה שוכנת בראש גבעה במרכז שלוחה צרה ותלולה, כשני ק"מ מדרום־מזרח לכפר צוריק וכקילומטר מצפון־מערב לתל גדור (נ"צ בר"י שנה 1581/1165) (איור 1). גבעת האתר, בגובה 780 מ' מעל פני הים, ניצבת כשני קילומטרים מערבית לקו פרשת המים הארצי, במרכז המתלול הגדול של מערב הר חברון. השלוחה שעליה ממוקם האתר מורכבת מסלעי דולומיט וחואר מתצורת שורק (Hirsch 1983). שכבת החואר הרך אפשרה לתושבי האתר לחצוב בו בנקל, דבר שהביא ליצירת תווך תת־קרקעי עשיר. שרידי היישוב משתרעים על פני שטח של כשמונה דונמים. האתר לא נסקר בעבר ותיעוד השרידים המוצגים במאמר זה הם דיווח ארכאולוגי ראשון אודותיו. במהלך סיור באתר בקיץ 2013 נצפו באתר ובסביבתו שרידי מבנים, בורות מים, גתות, מחצבות וחללים תת־קרקעיים

איור 1: מפת איתור

איור 2: קערת אבן מקורצפת

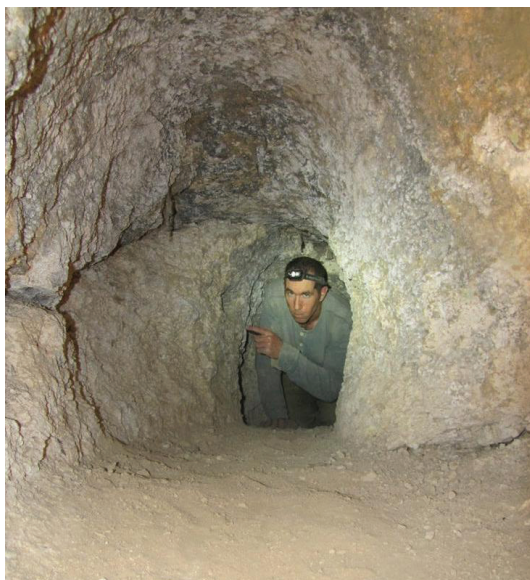
איור 3: מקווה טהרה

שונים. בנוסף התברר שלאחרונה נפגע האתר קשות מחפירות שוד. בערמות העפר שהותירו אחריהם השודדים, נצפו שברי כלי חרס רבים המתוארכים לשלהי ימי הבית השני, לתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים ולימי מרד בר-כוכבא. בין הממצאים ראוי לציון שבר של קערה עשויה מאבן גיר רכה ומקורצפת (איור 2), ממצא המאפיין את התרבות החומרית ביישובים יהודיים משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא. בשורות הבאות אציג מקווה טהרה קטן ומערכת מסתור גדולה שתיעדנו במקום ולאחר מכן אדון בתולדות האתר וסביבתו לאור הממצא הארכאולוגי והמקורות הספרותיים¹.

מקווה טהרה

בחלקו המערבי של האתר, בינות לשרידי מבנים, אותר מקווה טהרה קטן (נ"צ בר"י ישנה 158130/116550) (איור 3). המקווה כולל מסדרון חצוב באורך 1.8 מ' וברוחב 1.0 מ' שבקרקעיתו שבע מדרגות המובילות אל חדר טבילה קטן וסגלגל. מידות החדר 1.8x2.2 מ', גובה תקרתו 1.5 מ' בממוצע ודפנותיו מכוסים בטיח אפור האופייני לתקופה הרומית הקדומה. מקווה זה מצטרף למקוואות טהרה רבים שתועדו בעבר בסדרת אתרים באזור צפון הר חברון (עמית תשנ"ד: 189–157; זיסו תשס"ב: 103–128).

מערכת מסתור

איור 4: מחילת מסתור טיפוסית a-e

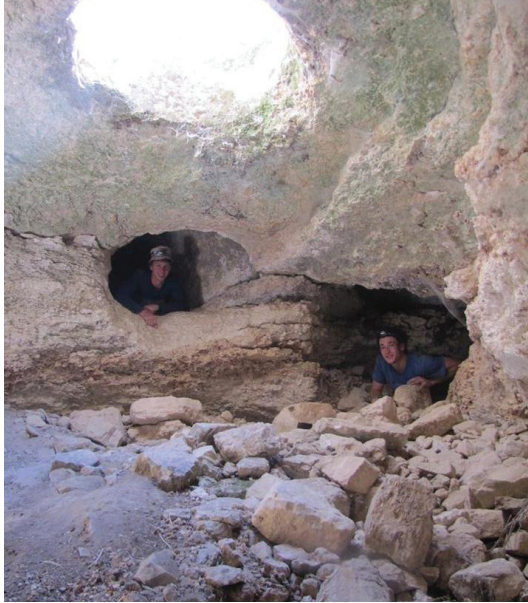

איור 5: צומת מחילות f-h-e

בחלקו הדרומי של האתר, כ־50 מטרים מדרום־מזרח למקווה הטהרה, אותרה מערכת מסתור גדולה (נ"צ פתח a1 בר"י ישנה 158210/116525; איור 7). הכניסה למערכת נעשית כיום דרך ארבעה פתחים: שניים אנכיים ועגולים דמויי פתחי בורות (a1 ו־f1) ושניים אופקיים הנראים כפתחי מערות (g1-2). קירות מבנים ואבני בניין המוטלות לצד הפתחים מלמדים על כך שארבעת הפתחים נחצבו מתחת ובזיקה לבתי היישוב הקדום. המערכת כוללת סדרת חללים מחוברים במחילות ובמעברים צרים באורך כולל של כ־70 מ'. במערכת שולבו מגוון אלמנטים האופייניים למערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים: מחילות מסתור בעלות חתך טיפוסי (לדוגמא מחילות: a-e, b-c, c1-d, e-h, f-h, k1, f2 (איור 7, חתך 1-1; איור 4), מעברים צרים שהמעבר בהם נעשה בזחילה (h-i, i-j, j-k F, C2 (בחללים משולשת) ובמחילות (a-e, f-h, f2), הפורצת דופן של בור מים (מטויח בטיח אפור) באופן שאיפשר לשוהים במערכת את המשך

השימוש בו בהסתר (מחילה a-e פורצת את דופן של בור מים A; איור 5) וחדרי מסתור (D, F, H, I, J, K). המחילות, המעברים וחדרי המסתור, באורך כולל של 44 מ', מהווים את מרבית החללים שנחצבו במהלך התקנת מערכת המסתור.

ברחבי המערכת, בעיקר בחללים D ו־F, נצפו שברי קנקנים וסירי בישול המתוארכים לתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים ולימי מרד בר־כוכבא.² להלן תיאור של כמה טיפוסים מייצגים: קנקן עם שפת מדף מחורצת הדומה לקנקנים שהתגלו במערכת המסתור בעין ערוב (Tsafrir and Zissu 2002: 21; Fig. 13: 20-21); קנקן עם שפה

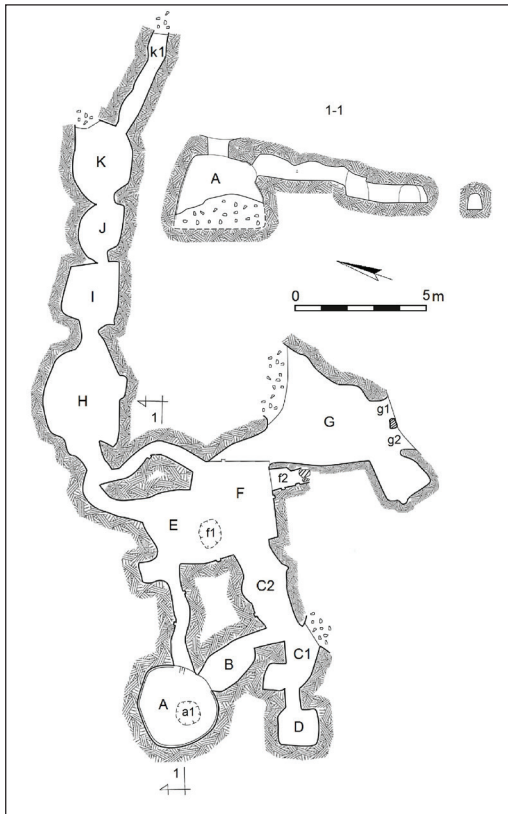
איור 6: מחילות מסתור B1 a-e החותכות דופנו של בור מים A

משולשת ומחורצת הדומה לקנקן שהתגלה במערת האגרות (Yadin 2 RC; Fig. 43: 117; 1963); מספר קנקנים עם שפה מעובה ומשולשת כמו שנחשפו במערכת המסתור באחוזת חזן (קלונר תשמ"ז: 352; לוח 6: 11). מספר קנקנים בעלי צוואר ישר וארוך ושפה זקופה, מקופלת החוצה ומוארכת בדומה לקנקן מאל-חירבה (Rapuano 145: Fig. 8: 77-78; 2013). קנקן אחר עם שפה נוטה פנימה דומה לטיפוס שהתגלה ברסם א' רסום (קלונר תשמ"ז: 344; לוח 2: 1). סיר בישול עם צוואר קצר, שפה משולשת ומחורצת ומעבר מעוגל בין הצוואר לכתף דומה לסיר שהתגלה במכוור (Loffreda 22: Fig. 29: 75; 1996). מערכת זו מצטרפת לסדרת מערכות מסתור מימי מרד ברכוכבא שהתגלו זה מכבר בצפון הר חברון (נספחים 1-2 ואיור 8).

תולדות היישוב בח'רבת קלפה

השרידים שתועדו לעיל מלמדים על יישוב יהודי כפרי שהתקיים במקום בשלהי ימי הבית השני ועד מרד ברכוכבא. האתר מצטרף לסדרת אתרים בצפון הר חברון הנזכרים במקורות ההיסטוריים וכן אתרים שבהם נמצאו שרידים ארכאולוגיים המעידים על קיום יישוב יהודי מימי הבית השני ועד מרד ברכוכבא (עמית תשנ"ד: 157-189; זיסו תשס"ב: 103-128; כהן תשע"ו; איור 8). על פי המקורות ההיסטוריים השתייך אזור צפון הר חברון בשלהי ימי הבית השני לפלך הרודיון. פלך זה גבל בצפון עם תחום ירושלים ובמערב עם תחום פלך בית נטופה. ספראי קבע את הגבול המערבי של פלך הרודיון בקו אורך 158 בר"י ישנה (ספראי תש"ם: 109). קו זה עובר לאורך המתלול המערבי של הר חברון ועל פיו השתייך צפון הר חברון לפלך הרודיון ואילו פלך בית נטופה השתרע באזור מרכז שפלת יהודה. על פי היגיון זה גבול מדויק יותר ניתן לקבוע בקו גובה 700³. בהנחה שחלוקה זו נכונה, ח'רבת קלפה השוכנת מעט ממזרח לקו אורך 158 ומעל קו גובה 700, השתייכה לפלך הרודיון והייתה אחד מיישובי הגבול שבין הפלכים הרודיון ובית נטופה.

במהלך מרד ברכוכבא היה פלך הרודיון ליבה של המדינה היהודית המורדת ולפיכך ניתן להניח כי מרבית תושביו נערכו לקראת המרד ונטלו בו חלק פעיל. באזור זה ממוקמים

איור 7: מערכת המסתור, תכנית וחתך 1-1

האתרים ההיסטוריים המזוהים ביותר עם מרד בר־כוכבא: ביתר, הרודיון, קרית ערביה, כוזיבה, עיר נחש ובית אל דיהוד (להלן).

כאן גם הייתה זירת פעילותו של ישוע בן גלגולה "ראש המחנה" (אולי המחנה היושב ב"הרודיס" – הרודיון). על כך ניתן ללמוד ממסמכי בת משפחתו, שלומית בת ואנוס גלגולה מבית בצ'י, שהארכיון שלה התגלה בוואדי מורבעאת שבסיס אגן הניקוז שלו בצפון הר חברון.

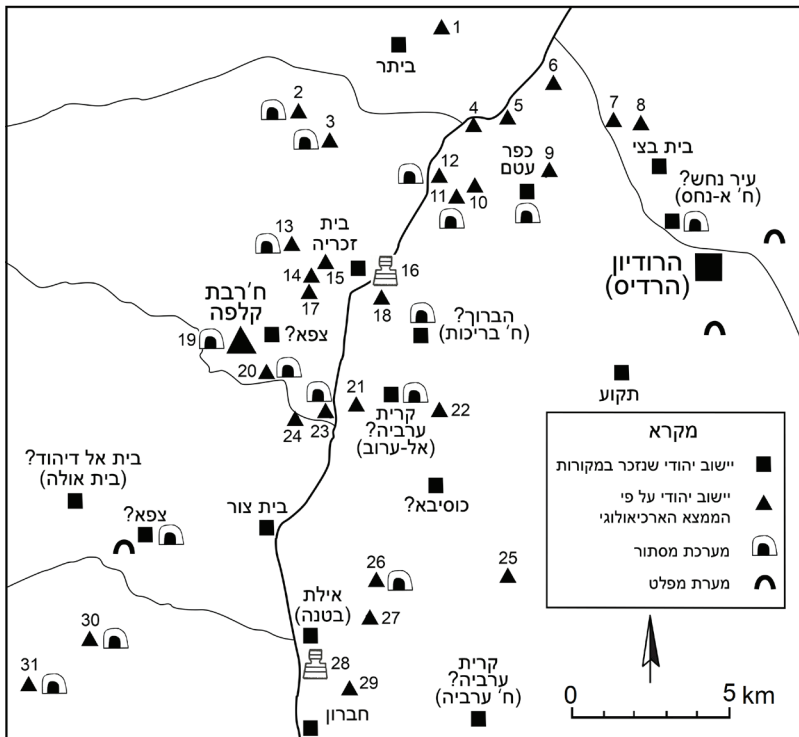
למקורות הכתובים מתווספים ממצאים ארכאולוגיים שתועדו במרחב הכפרי של האזור במהלך 50 השנים האחרונות. ממצאים אלו כוללים מטבעות בר־כוכבא (שהתגלו בעין ערוב, בהרודיון, בח' הילאל ואולי גם במערת טור־צפא ובבית אומר), מערכות מסתור שבהן התגלו ממצאים מימי מרד בר־כוכבא (ראו נספח 2), מערות מפלט שבהן התגלו ממצאים מימי מרד בר־כוכבא (מערת טור־צפא: עמית ופרומקין תשס"ג: 157–161 ומערת אל־מציה: פטריך תשמ"ו: 76–88) וכן שכבת

חורבן מימי מרד בר־כוכבא (בח'רבת הילאל: עמית תשנ"ג: 215–222).

על השתתפותם של יהודי האזור במרד בר־כוכבא עשויים ללמד דברי המדרש: "אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות: חדא בחמתא וחדא בכפר לקיטיא וחדא בבית אל דיהוד. אתא אמר, דערוק מן הכא יתצד מן הכא, ודערוק מן הכא ויתצד מן הכא... נכנסו כולהון לבקעת בית רמון... מיד הקיפום לגיונותיו והרגום. והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע לק[נ]פרוס נהר..." (איכה רבה א, מה; כתב יד מינכן, 229⁴). במדרש נזכרים שלושה אתרים בהם הושיב הדריאנוס קיסר חיילים רומאים שמטרתם לחסום את נתיבי הבריחה של היהודים המורדים המנסים להימלט אל מחוץ לגבולות יהודה. יש להניח שהמדרש משקף אירועים שהתרחשו לקראת סוף המלחמה (לריכוז הביבליוגרפיה בנושא זיהוים של האתרים ראו 158–155: Mor 2016). שניים מהאתרים הנזכרים במדרש הוצע לזהות בצפון הר חברון: כפר לקיטיא וזהה עם ח'רבת אל־קט שמצפון לחלחול (למשל: Mor 2016: 146, no. 2) ואילו 'בית אל דיהוד' זוהתה עם הכפר בית אולה שבמערב הר חברון (למשל

פרס תשי"א: 73).⁵ במידה והצעות זיהוי אלו נכונות ניתן ללמוד מהמדרש על מרכזיותו של הר חברון במלחמה.⁶

דיכוי האכזרי של מרד בר־כוכבא בשנת 135 לסה"נ הביא לחורבן היישוב היהודי בצפון מערב הר חברון, חורבן שממנו הוא לא התאושש עד לעת החדשה.

איור 8: מפת היישוב היהודי בצפון הר חברון בשלהי ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא

1. ח' אבר־שוון	12. מרח אל־ג'מיע	23. ח' כופין
2. ואדי פוכין	13. ח' ג'מג'ום	24. בית אומר
3. ח' צבור	14. עין חובילה	25. רג'ם אל־קצר
4. אל־חדר	15. עין מסלע (גבעות)	26. ח' א־דוויר
5. ח' כבר (צפון)	16. אלון שבות	27. בית ענון
6. ח' א־נג'ר (בית ג'לא)	17. ח' הילאל	28. ביר איג'דה (חמאם שרה)

7. בית לחם	18. ח' בית סאור (גבעת החי"ש)	29. ח' א־דיר (גבעת החרסינה)
8. בית סחור	19. ח' קלפה	30. ח' א־טיבה
9. ארטס	20. ח' גדור	31. ח' אל־פרעה
10. ח' עליא	21. בית זעתה	
11. ח' ע'רב	22. ח' שנה (בית פג'אר)	

נספח 1: תופעת המסתור בצפון הר חברון: תפוצה, מסלע ותיאור

תופעת מערכות המסתור אותרה במאה ה־19 בשפלת יהודה, אך זכות ראשונים לתיאורן התופעה לימי מרד בר־כוכבא שמורה למערכות במרכז הרי יהודה־צפון הר חברון. כבר בסוף שנות ה־60 ובראשית שנות ה־70 של המאה ה־20 נחפרו מערכות מסתור בעין ערוב ובהרודיון ונתגלו בהן מטבעות, נרות וממצאים נוספים המעידים על שימוש בהן בימי מרד בר־כוכבא. מסוף שנות ה־70 ואילך החלו להתגלות מערכות מסתור נוספות בהרי יהודה, במקביל לגילויין בשפלת יהודה. תפוצת מערכות המסתור באזור צפון הר חברון סוכמה לראשונה בשנת 1987 בידי עמוס קלוזר ויגאל טפר (תשמ"ז: 263–275). החוקרים הציגו את מערכות המסתור שהתגלו באזור זה: עין ערוב, הרודיון, תל גדור, ח'רבת ברכות, ח'רבת כופין, ח'רבת צבור וואדי פוכין. במהלך השנים האחרונות תועדו באזור שבין חברון לירושלים מערכות מסתור בכמה אתרים נוספים: ח'רבת א־נחש, ח'רבת ע'רב, ח'רבת א־דוויר, ח'רבת א־צפא, ח'רבת א־טיבה וח'רבת אל־פרעה (זיסו תשס"ב: 112, 114; רביב וספיר תשע"ב: 31–40; Batz 2012: 61–106). עיון במפת התפוצה העדכנית של מערכות המסתור באזור הרי יהודה (איור 8) מלמד על דלילותה של התופעה ביחס לשפלת יהודה. אולם נראה כי הגורמים לכך הם הסלע הקשה הנחשף באזורי ההר והיעדר סקר שיטתי (Kloner and Zissu 2003: 212).

גילויין של מערכות מסתור גדולות בהרודיון, בעין ערוב, בח'רבת א־נחש ובח'רבת קלפה, מלמד על קיומה של תופעת המסתור בהר בהתאמה לאופי הסלע (נספח 2); באזורים שבהם נחשפים סלעי קירטון וחואר רכים, נחצבו מערכות גדולות הכוללות מחילות ארוכות יחסית. לעומת זאת, באזורים שבהם נחשפים סלעי גיר ודולומיט קשים נחצבו מערכות קטנות ופשוטות הכוללות מעברים צרים ו/או מחילות קצרות יחסית, תוך ניצול מרבי של חללים קדומים או קרסטיים (כדוגמת המערכות בח'רבת צבור ובח'רבת בריכות). יחד עם זאת, ראויים לציון אגפי מסתור גדולים יחסית (19–33 מ') שנחצבו בסלעי גיר קשים בח'רבת גדור ובח'רבת כופין.

קביעת תיארוכין של מערכות המסתור מתבססת על ממצאים שהתגלו בהן. כיום ברור שראשיתה של תופעת מערכות המסתור ביהודה בשלהי ימי הבית השני ולשיא שכלולה ותפוצתה היא הגיעה בימי מרד בר־כוכבא (קלוזר וזיסו תשס"ו: 133). מערכות מסתור המתוארכות היטב למרד החורבן התגלו למשל באתר נשר (רמלה) (Melamed 2010: 89–97). ראויה לציון מערכת F-292 המתוארכת לשלהי המאה הא' לפסה"נ (Farhi & Melamed 2014: 110–113). במרבית מערכות המסתור בצפון הר חברון התגלו ממצאים המתוארכים למאות הא'–ב' לסה"נ. לאור קיומם של יישובים אלו במהלך שתי המרידות

נגד הרומאים, קשה לקבוע את מועד חציבתן של מערכות המסתור. עם זאת מרבית הממצאים שפורסמו ממערכות המסתור בצפון הר חברון מתוארכים לתקופה שבין שתי המרידות ולימי מרד בר־כוכבא. כך למשל בעין ערוב (כלי חרס, נרות ומטבעות), בהרודיון (כלי חרס, נרות ומטבעות), במערכת המסתור הקטנה בח'רבת גדור (נר דיסקוס), במערכת המסתור הגדולה בח'רבת בריכות (סיר בישול עם שפת מדף וכתף מצולעת) ובמערכת המסתור בח'רבת קלפה.

גיליון האקראי של מערכות המסתור בצפון הר חברון (ולא כחלק מסקר שיטתי), תפוצתן המוגבלת (ביחס לשפלה) וכן חשיבותו של האזור בימי מרד בר־כוכבא, עשויים להצביע על פוטנציאל לאיתור מערכות מסתור נוספות באזור זה.

נספח 2: מערכות המסתור בצפון הר חברון: טבלה מסכמת

מס'	שם האתר	שנת הגילוי	מסלע	אורך	ממצאים	מקור
1	עין ערוב	1969	גיר מתצורת עמינדב	אורך כולל כ-100 מ' (אורך מחילות כ-70 מ') ⁷	חרסים ומטבעות מן המאות א'-ב' לסה"נ	Tsafir and Zissu, 2002: 7-36
2	הרודיון	1973	קירטון מתצורת מנוחה	אורך כולל כ-450 מ' (אורך מנהרות כ-400 מ')	חרסים ומטבעות מן המאות א'-ב' לסה"נ	פורת, קלמן וצ'אצ'י 2015: 298-256
3	תל גדור	1979 1985	המערכת הקטנה חצובה בדולומיט מתצורת שורק	קטנה: אורך כולל 22 מ' (אורך מחילות 19 מ') גדולה: אורך כולל כ-65 מ' (אורך מחילה 23 מ')	חרסים מן המאות א'-ב' לסה"נ, נר דיסקוס, טבעת ברונזה	אבן אש תשמ"ו: 98-96 קלונר וטפר תשמ"ז: 270-268
4	ח' ברכות	1983	גיר מתצורת ורדים	קטנה: מחילה באורך של לפחות 10 מ' גדולה: אורך כולל 43 מ' (אורך מחילות 16 מ')	חרסים מן המאות א'-ב' לסה"נ (ביניהם סיר בישול המתוארך לתקופה שבין המרידות) וכלי אבן	בן שלום תשמ"ד: 35-26

5	צבור	1984	גיר מתצורת עמינדב	אורך כולל כ־50 מ' (אורך מחילה 23 מ'; רובה קרסטית)	חרסים מן התקופה הרומית־ביזנטית (ללא פירוט)	בן שלום תשמ"ו: 103-99 קלונר וטפר תשמ"ז: 269
6	ח' כופין	1985	דולומיט או חוואר מתצורת בית מאיר	אורך כולל 40 מ' (אורך מחילות 33 מ')	חרסים מן המאות א'-ב' לסה"נ	בן שלום ואבן אש תשמ"ו: 95-89
7	ח' אל־חוח	1985	גיר מתצורת עמינדב	אורך כולל 42 מ' (אין מחילות)	חרסים מן התקופה הרומית הקדומה (ללא פירוט)	צוק, מירון ופרומקין תשמ"ו: 137-132 עופר, תשנ"ג: נספח 2/א, עמ' 13 זיסו תשס"ב: 113-112
8	ח' א־נחש (נתש)	1986	קירטון מתצורת מנוחה	אורך כולל כ־90 מ' (אורך מחילות 45 מ')	קנקנים מן התקופה הרומית הקדומה (ללא פירוט)	זיסו תשס"ב: 112
9	ואדי פוכין	1987	גיר מתצורת עמינדב	מערכת 1: אורך כולל 7 מ' מערכת 2: אורך כולל 5 מ'	לא נמסר	קלונר וטפר תשמ"ז: 276-275
10	ח' ג'ומג'ום	1990	דולומיט או חוואר מתצורת בית מאיר	לא נמסר	חרסים מן המאות א'-ב' לסה"נ וכלי אבן	זיסו תשס"ב: 118-117
11	ח' א־דוויר	1995	דולומיט מתצורת בית מאיר	אורך כולל 35 מ' (אורך מחילות 15 מ')	חרסים מן התקופה הרומית הקדומה (ללא פירוט)	Batz 2012: 61-64

12	ח' ע'רב	2001	דולומיט או חוואר מתצורת בית מאיר	אורך כולל לפחות 12 מ' אורך מחילות 9 מ'	לא נמסר	זיסו תשס"ב: 114
13	ח' א- צפא	2011	חוואר מתצורת שורק	אורך כולל 22 מ' (אורך מחילות 8 מ')	לא התגלה	רביב וקליין תשע"ג: 48-68
14	ח' א- טיבה	2011	חוואר מתצורת מוצא	אורך כולל כ-50 מ' (אורך מחילות 17 מ')	חרסים מן המאות א'-ב' לסה"נ וכלי אבן	רביב וספיר תשע"ג: 31-40
15	ח' אל- פרעה	2010	קירטון או חוואר מתצורת בית מאיר	אורך כולל 25 מ' (אורך מחילות 10 מ')	לא התגלה	רביב וספיר תשע"ג: 31-40
16	ח' קלפה	2013	חוואר מתצורת שורק	אורך כולל כ-70 מ' (אורך מחילות 44 מ')	קנקנים וסירי בישול מן התקופה שבין המרידות	

הערות

- 1 תיעוד השרידים שיוצגו להלן נעשה בהשתתפותם של בנימין טרופר וצוות מדריכי בית ספר שדה כפר עציון, דוד סעייד, אב מייזליש ורועי פורת. יבואו כולם על הברכה.
- 2 לאור מיקומו של האתר בשטח B (בו לא ניתן לערוך סקר ארכיאולוגי ברישיון קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש), החרסים הושארו במקומם ולא ניתן להציגם.
- 3 דוגמה אפשרית לגבול גיאוגרפי-מנהלי בין הר יהודה לשפלה היא המשנה המציינת: "מבית חורון ועד הים מדינה אחת" (שביעית ט, ב). בית חורון מזוהה בכפרים בית ע'ור א-תחתא ובית ע'ור אל-פוקא הממוקמים במורדות הצפון-מערביים של הר יהודה.
- 4 גרסה אחרת מובאת במהדורת בובר: "אדריינוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות, אחת בחמת גדר ואחת בבית לחם ואחת בכפר לקטיא..."
- 5 על פי הצעה זו נראה כי השם 'בית אל' השתמר בשמו של הכפר ואילו השם 'יהוד' השתמר בשמו של הוואדי הסמוך 'ואדי אל יהוד'.
- 6 מציאתם של שמות אתרים דומים בחלקים נוספים ביהודה וניתוח טופוגרפי מאפשרים להציע שתי מערכות זיהוי נוספות: האחת, היא כפר לקטיא-ח' אל-קט (חלחול), בית אל-ביתין וחמתא-אמאוס (ח' עקד?). הצבת חילות משמר בנקודות אלו מאפשרת סגירה של מרכז יהודה משלושה עברים – צפון, מערב ודרום, כשממזרח סוגר המדבר. מציאות זו עשויה להתאים יותר לשלב מתקדם של המלחמה בו מתרכזים המורדים בגרעין הקדום של יהודה. השנייה, מתבססת על הצעתו של ספראי (תשמ"ו: 159-160) לזהות את כפר לקטיא עם ח'רבת אל-קט הסמוכה

לשילה. על פי הצעה זו האזור הנחסם הוא צפון הרי יהודה, כאשר שלושת האתרים הנזכרים חולשים על דרכים מרכזיות המובילות לאזור זה. כך ניתן להסביר את אזכורם של בקעת בית רימון וקיפרוס נהר, מקומות המזוהים במדבר שממזרח להר בית אל (אופנהיימר תשמ"ג: 26–25, הערה 4; להצעות אחרות ראו Mor 2016: 157), אזור בו התגלו מערות מפלט רבות מימי מרד בר־כוכבא.

7 חישבו "אורך מחילות" כולל את כל חלקי המערכת שנחצבו במהלך התקנת המסתור (מחילות, מעברים וחדרי מסתור).

רשימת מקורות

- אופנהיימר א' תשמ"ג. מערכות המסתור בשפלת־יהודה לאור המקורות. **קתדרה** 26: 24–29.
- בן שלום ש' תשמ"ד. מערכות מסתור בחורבת ברכות. **נקרות צורים** 8: 26–35.
- בן שלום ש' ואבן אש מ' תשמ"ו. חורבת כופין – קבורה ומסתור. **נקרות צורים** 13: 89–95.
- אבן אש מ' תשמ"ו. חורבת גדור – מערכת מסתור 2. **נקרות צורים** 13: 96–98.
- זיסו ב' תשס"ב. **הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא**. עבודה לקבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- כהן ח' תשע"ו. **היישוב היהודי בצפון הר־חברון משלהי ימי בית שני ועד מרד בר־כוכבא**. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בר־אילן. רמת־גן.
- מאיר ע' וזיסו ב' תש"ע. ח'רבת ג'ומג'ום בגוש עציון: יישוב מבוצר ושרידי ייצור כלי חרס מן התקופות הרומית והביזנטית – עונת חפירות 2008. **מחקרי יהודה ושומרון** יט. אריאל. עמ' 113–124.
- ספראי ז' תש"ס. **גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. תל אביב.
- ספראי ז' תשמ"ו. תולדות היישוב בהר שומרון בתקופה הרומית־ביזנטית. ש' דר ז' ספראי (עורכים) **מחקרי שומרון**. תל־אביב. עמ' 127–181.
- עופר א' תשנ"ג. **הר יהודה בתקופת המקרא**. עבודה לקבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל־אביב. תל אביב.
- עמית ד' תשנ"ד. מקוואות טהרה בהר חברון – נקודות ציון לשחזור היישוב. **מחקרי יהודה ושומרון** דברי הכנס השלישי. קדומים־אריאל. עמ' 157–189.
- עמית ד' ופרומקין ע' תשס"ג. מערת טור־צפא: מערת מפלט (?) מימי מרד בר־כוכבא במערב הר חברון. **מחקרי יהודה ושומרון** יב. אריאל. עמ' 157–161.
- עמית ד' וזיסו ב' תשנ"ט. יישובים יהודים מתקופת הבית השני בסביבות משואות יצחק. בתוך: מ' לבנה ור' יחזקאלי (עורכים) **יד ליאיר – עיונים בטבע, בסביבה ובידיעת הארץ**. החברה להגנת הטבע. עמ' 114–129.
- פורת ר', קלמן י' וצ'אצ'י ר' תשע"ו. ה"מחנה שיושב בהרדיס": הר הרודיון כמוקד מלחמת גרילה במרד בר־כוכבא. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ט. ירושלים. עמ' 256–298.
- פטריק י' תשמ"ו. החפירות במערת אל מציה שבנחל דרגות עליון. **נקרות צורים** 13: 76–88.
- פרס י' תשי"א. **ארץ ישראל – אנציקלופדיה טופוגרפית־היסטורית** א. ירושלים.

- קלונר ע' תשמ"ז. כלי החרס וחפצים אחרים במערכות המסתור. **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל אביב. עמ' 338–356.
- צוק צ', מירון י' ופרומקין ע' תשמ"ו. מערכת המים בתל עיטם (ח'רבת אל-חוח). **נקרות צורים** 13: 137–132.
- קלונר ע' וזיסו ב' תשס"ו. מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר כוכבא. **לאוראל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה**. ירושלים. עמ' 125–147.
- קלונר ע' וטפר י' תשמ"ז. **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל-אביב.
- רביב ד' וספיר י' תשע"ג. עדכון תפוצת מערכות המסתור במערב הר-חברון. **הספר והמדבר** דברי הכנס השביעי. סוסיא. עמ' 31–40.
- רביב ד' וקליין א' תשע"ג. היישוב היהודי במערב הר חברון בימי מרידות היהודים ברומאים לאור הממצאים ממערת טור-צפא וסביבותיה. **מחקרי חברון ויהודה** ב. קרית ארבע-חברון. עמ' 48–68.
- Batz S. 2012. A Roman Fortress and Byzantine Monastery at Khirbet ed-Duweir. *JSP* 16. *Churches and Monasteries in Judea*. pp. 61-106.
- Hirsch F. 1983. *Geological Map 11-III Bet Guvrin. 1:50,000*, G.S.I.
- Kloner A. and Zissu B. 2003. Hiding complexes in Judaea : an archaeological and geographical update on the area of the Bar Kokhba revolt. In: P. Schafer (ed.) *The Bar Kokhba War Reconsidered*. pp. 181-216.
- Loffreda S. 1996. *La Ceramica di Machronte e dell'herodion*. Jerusalem.
- Melamed A. 2010. Hiding Complexes. In: Kol-Ya'akov S. (ed.). *Salvage Excavations at Nesher Ramla Quarry I*. Haifa. pp. 89–97.
- Mor M. 2016. *The Second Jewish Revolt – The Bar-Kokhba War 132-136 CE*. Boston.
- Rapuan Y. 2013. The Pottery of Judea between the first and second Jewish revolts. *Strata – Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 31: 57-102.
- Tsafrir Y. and Zissu B. 2002. A Hiding Complex at 'Ain-'Arrub in the Hebron hills. *The Roman and Byzantine Near East* 3. Portsmouth. pp. 7-36.
- Yadin Y. 1963. *Judean Desert Studies, The Finds from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*. Jerusalem.